

Krize

Na konci devatenáctého století byl zformován novodobý český národ. Když porovnáme tuto situaci s obdobím před sto lety, vidíme, že na konci osmnáctého století v našich zemích existovalo pouze české etnikum, český lid, a české vlastenectví bylo dílem učenců a zemské šlechty. Celá tehdejší vysoká kultura a vzdělanost byly německé. V 19. století vzniká postupně česká inteligence, politická reprezentace, kultura, průmysl, kapitál. Ale v českých zemích dále žijí dvě národní společenství — české a německé, která mají rozdílné zájmy a zázemí. Osmdesátá a devadesátá léta minulého století pak přinášejí řadu dokladů o postupující vyspělosti českého národa. V zimním semestru akademického roku 1882/83 začaly přednášky na české univerzitě, která vznikla rozdělením Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze na univerzitu německou a českou. V listopadu 1883 bylo slavnostním představením Smetanovy Libuše otevřeno Národní divadlo. V osmdesátých letech byly v Praze dokončeny i další reprezentační objekty — Rudolfinum a Národní muzeum. V roce 1884 zahájilo činnost Národní divadlo v Brně. Od roku 1888 začal vycházet Ottův slovník naučný, 1890 byla založena Česká akademie císaře Františka Josefa I. pro vědy, slovesnost a umění a jejím prvním předsedou se stal známý mecenáš české vědy, kultury a školství Josef Hlávka. Od 15. května do 18. října 1891 probíhala v Praze na paměť 100. výročí zemské výstavy v roce 1791 Jubilejní zemská výstava, které se zúčastnilo 8772 vystavovatelů a navštívilo ji asi 2,5 milionu návštěvníků, mezi nimi také 25. 9. 1891 císař František Josef I. Při příležitosti výstavy jezdila v Praze první elektrická tramvaj Františka Křížika z Letné na výstaviště. Od května do října 1895 se v Praze konala Národopisná výstava československá. Proběhly i další výstavy, jejichž cílem byla prezentace úrovně české materiální a duchovní kultury. Na jedné z nich promítal v roce 1898 své čtyři filmy architekt Jan Kříženecký. V Brně byla v roce 1899 založena česká technika. V roce 1901 se konal první samostatný koncert České filhar-

monie, v březnu 1901 měla premiéru Dvořákova Rusalka. Roku 1898 začala být v Ondřejově budována hvězdárna. Významný byl společenský a spolkový život. V Praze se o to zasloužil například Vojta Náprstek (zemřel v roce 1894), který po návratu ze Spojených států založil Americký klub dam (ten byl v Náprstkově domě U Halánků činný téměř třicet let od roku 1866), v devadesátých letech měly význam i literární a kulturní salóny Růženy Svobodové či Zdeňky Braunerové. Postupně se rozvíjí sportovní činnost. Od roku 1882 pořádal Sokol, založený už v roce 1864, všesokolské slety. Česká obec sokolská byla vytvořena v roce 1889, Moravskoslezská obec sokolská v roce 1892. V roce 1892 byl založen sportovní klub Slavia Praha jako cyklistický odbor Literárního a řečnického klubu Slavie, v roce 1893 vznikl Athletic Club Královské Vinohrady, který v roce 1894 změnil název na AC Sparta. V roce 1899 byl J. Guthem založen Český výbor pro hry olympijské. Četné doklady je možno uvést o rozvoji průmyslu v českých zemích. Elektrifikují se obce a průmyslové podniky, v roce 1889 byla na Kladně založena Poldina huť, v roce 1895 v Mladé Boleslavi továrna Laurin a Klement, která vyráběla motocykly, v roce 1896 v Praze Kolbenova továrna. První elektrifikovaná pražská tramvajová linka z Karlína do Vysočan zahájila svůj provoz v březnu 1896, postupně se přidávala i další města (1898 Olomouc, 1900 Brno, kde ovšem nejstarší koňská tramvaj v českých zemích jezdila již od roku 1869). V Kopřivnici byl v roce 1897 vyroben náš první automobil President, v roce 1900 byla v Praze postavena první česká lokomotiva. Výrazně se doplňuje dosavadní struktura českého tisku. V roce 1893 začal Jaroslav Stránský v Brně vydávat Lidové noviny, od roku 1897 vycházelo Právo lidu, založené již v roce 1893, jako deník. Postupně se prosazují odborné a vědecké časopisy, za všechny jmenujme Athenaeum (1884–1893).

Když sledujeme tento dynamický a mnohostranný rozvoj, má vůbec smysl hovořit o krizi české společnosti na konci století? Můžeme se ptát, co vlastně vedlo F. X. Šaldu později k jeho proslulému a tolikrát připomínanému výroku: „Byla to podivná

doba, ten konec let osmdesátých, ten začátek let devadesátých. Soumračná, vyprahlá, zoufalá, blízká sebevraždě do slova a do písmene. Staré bylo dávno dožito, odumíralo, ano odumřelo již, ale neodpadlo z větve života, a bránilo tak rozpuku nového, které se nemohlo narodit.¹ Jakou povahu a jaké příčiny měla tato krize v rámci jinak dynamického rozvoje, jaké oblasti národního života zasáhla? Hledání jejích příznaků nás nutí připomenout svědectví současníků a jinak již obecně známé skutečnosti, které byly již mnohokrát popsány a rozebrány.

Na konci roku 1886 vyšlo první číslo časopisu Čas, jehož redaktorem a vydavatelem byl Jan Herben, tehdy blízký spolupracovník Masarykův. Úvodní článek tohoto čísla nesl název Naše dvě otázky a byl podepsán pouze šifrou H. G. Vyvolal velmi silné reakce, bouřlivě odmítající jeho zaměření. Skupině kolem T. G. Masaryka se za něho dostalo označení filozofové národní sebevraždy a nihilismu. Teprve později se zjistilo, že autorem byl tehdy čtyřladvacetiletý literární kritik Hubert Gordon Schauer. Název Naše dvě otázky není zcela přesný — otázek bylo v textu položeno daleko více. Přece jen se však koncentrují do dvou okruhů. První klade problém úkolu našeho národa „v dějinách člověčenstva“ a druhý otevírá kritickou sebereflexi naší tehdejší národní existence. Je třeba říci, že to nebyly ani tak Schauerovy odpovědi, které vzbudily rozruch, ale především samo položení uvedených otázek. Jejich trvalá platnost v sebereflexi existence malého národa se ještě několikrát v našich národních dějinách prokázala.

Již v únoru 1886 uveřejnil Jan Gebauer v třetím ročníku časopisu Athenaeum článek Potřeba dalších zkoušek Rukopisu královédvorského a zelenohorského. Vypukl boj o Rukopisy, který pokračoval v letech devadesátých i později. Nejde zde o rekapitulaci celého případu, o kterém ostatně existuje rozsáhlá literatura. Celkovou atmosféru a význam sporu osvětlil v poslední době například Josef Zlka, který také uvádí přehled základní li-

¹ F. X. Šalda: *Juvenile I*. Praha 1925, s. 10.

teratury k tématu.² V dopise, kterým Masaryk vyzval Gebauera k napsání článku pro Athenaeum, jsou uvedena slova, která motiv sporu z tohoto hlediska vystihují velmi přesně: „Čest národa vyžaduje obhájení, resp. poznání pravdy, nic více, a větší je mravnost a zmužlost uznávající omyl, nežli obhajování omylu, jež třeba celý národ sdíli.“³ Boj o Rukopisy se velmi brzy z vědeckého sporu stal záležitostí mnohem širšího kulturního, politického a mravního dosahu.

Vykonstruované obvinění proti 76 studentům a dělníkům, proces s tzv. Omladinou, v němž byly rozsudky vyneseny 21. února 1894 a odsouzeno 68 obžalovaných (mezi nimi například K. S. Sokol, A. Rašín, A. Čížek, A. Hajn, A. P. Veselý, S. K. Neumann ad.), ukázal velmi jasně na hloubku narůstajících rozdílů uvnitř české politické scény a ztrátu kreditu tradičních politických stran v očích mladé generace. Radikalizace českého veřejného a politického života vedla v devadesátých letech například k vyhlášení výjimečného stavu v Praze od 12. 9. 1893 do 11. 10. 1895 a později ještě k vyhlášení stanného práva v Praze a okolí 2. 12. 1897. Stavem našeho národního politického života se zabýval Masaryk v České otázce z roku 1895 a jeho spis Naše nynější krize z téhož roku je kritikou činnosti dosavadních českých politických stran, zejména mladočechů. Když hovoříme o krizi české společnosti na konci století, kterou reflektují H. G. Schauer, F. X. Šalda, T. G. Masaryk i další, zdá se, že daleko více jde o pocit krize, o vědomí krize, o dobově podmíněnou reflexi situace, která byla nazvána také „nedočkavostí“. Můžeme přitom vzít v úvahu i následující okolnosti:

1. Česká kultura je jako celek výrazně zasažena tím, co bývá charakterizováno jako atmosféra konce století, jako přehodnocování hodnot, a co se v oblasti umělecké projevilo v celé Evropě nástupem tzv. moderny v nejrůznějších oblastech a dimenzích. Česká moderna se ozvala svým manifestem v roce 1895, ale její

² Srv. J. Zíka: Masaryk a literatura. In: Masarykův sborník VII. Praha 1992, zejm. s. 79–86.

³ Tamtéž, s. 80.

program se fakticky začal realizovat již před tímto datem. Pocity krize jsou v tomto směru svědectvím živého spojení naší kultury s kulturou evropskou. Příkladem tohoto spojení může být i význam, který v evropské kultuře a umění má česká secese. Dá se říci, že se Praha po dlouhé době stává vedle Vídně, Budapešti a Krakova skutečně jedním z významných kulturních center nejen rakousko-uherské monarchie. Významně se rozšířily styky s Paříží. Petr Wittlich ve své zásadní monografii *Česká secese* pokládá secesi za celek tehdejšího umění, za umělecké hnutí, jehož smyslem bylo vytvoření nového stylu.⁴ Zde byla skutečně založena tradice českého moderního umění, a to ve všech jeho zásadních oblastech: v malířství, sochařství, architektuře a užitém umění. Jubilejní výstava, organizovaná podle pařížského vzoru, byla impulsem nejen pro architekturu, secese zasáhla výstavbu Prahy v devadesátých letech.⁵ Svým způsobem byl zajímavý i *Almanach secese*, vydaný v roce 1896 S. K. Neumannem, jehož obsah ovšem neodpovídá ve většině případů tomu, co dnes secesi myslíme. K účasti se spojila různorodá skupina: čeští dekadenti, katolická moderna, J. Zeyer, O. Březina a jiní. Arnošt Procházka v doslovu zdůraznil, že moderní umění se staví k odporu proti brutalitě denního bytí, proti takzvané skutečnosti a pravdě, že prosazuje zobrazení nitra, duše. Neutěšená současnost, hospodářská nesamostatnost, sociální situace vede básníky k vytváření vlastního světa.⁶

2. Definitivně končí romantická představa o jednotném českém národě, definitivně končí (protože byl v zásadě naplněn) svou roli obrozenecký národní program. Český národ se naprosto přirozeně diferencuje vnitřně, v jednotlivých jeho vrstvách a skupinách začínají prvořadou roli hrát specifické zájmy a potřeby. Tento fakt přináší do české společnosti přirozené a mnohdy prospěšné napětí, jehož existence však na jedné straně

⁴ P. Wittlich: *Česká secese*. Praha 1982, s. 20.

⁵ Srv. K. Krejčí: *Česká literatura a kulturní proudy evropské*. Praha 1975, zejm. kapitola *Secesní Praha*, s. 306–318.

⁶ A. Procházka: *K poslední fázi české poezie*. In: *Almanach secese*. Praha 1896, s. 69–76.

vyvolává v některých kruzích dojem zrady národních zájmů, nihilismu, na straně druhé pocit nesplněných očekávání, úpadku, pochybnosti o smyslu národní aktivity. V každém případě vystává potřeba znovu řešit problém identity národa, projevující se v trvalém napětí mezi pojetím „Kulturnation“ a „Staatsnation“. „Kulturnation“ je jazykové, etnické a kulturní společenství před vznikem státu, které se opírá o společný původ, jazyk, teritorium, náboženství, zvyky, dějiny. „Staatsnation“ je pak politicky uvědomělé společenství občanů, kteří vytvářejí vlastní stát.⁷

3. Pokud se česká společnost mohla v této době prokázat nespornými výsledky v řadě oblastí, česká politika a čeští politikové nevypadají, pokud jde o výsledky, nijak přesvědčivě. Nelze přehlédnout některé úspěchy, ale stav, kdy se česká politika setkává spíše s nezdary, trval přece jen poněkud dlouho a byl v kontrastu s rozvinutostí a úspěšností českého národního života v jiných oblastech. Neměli bychom však tvrdit, že česká politika selhala, a redukovat naši tehdejší krizi na krizi politickou. Daleko spíše je třeba vzít v úvahu vznik politické plurality jako nový rys života české společnosti. Zajímavý je v tomto směru proces vzniku a vývoje politických stran v devadesátých letech.⁸ Ke Straně národní (staročeské) přibyla již v roce 1874 Národní strana svobodomyšlná (mladočeši) a v roce 1878 sociální demokracie.

Na začátku devadesátých let po krachu staročeské politiky tzv. punktací se zdálo, že národ je sjednocen pod vedením mladočechů. Zejména v druhé polovině devadesátých let však začínají vznikat v Čechách a na Moravě další politické strany, které výrazně ovlivnily politický život v našich zemích v řadě dalších desetiletí (v roce 1894 křesťanskosociální strana, reorganizovaná v roce 1899 pod vedením Jana Šrámka, agrární strana v roce 1899, národně sociální strana v roce 1898, lidová strana a jiné). Česká politika, kterou tehdy reprezentovala stále především mladočeská strana, se v devadesátých letech orientovala zejména

⁷ Srv. P. Alter: Nationalismus. Frankfurt a. M. 1985, s. 19–24.

⁸ Viz např. J. Malíř: Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914. Brno 1996.

na získávání praktických ústupků ze strany vídeňské vlády.⁹ Po částečné volební reformě z roku 1896 se stali mladočeši ve volbách v březnu 1897 s 60 mandáty ze 70 českých mandátů nejsilnější českou politickou stranou ve vídeňské říšské radě. Jako jeden z hlavních politických cílů si stanovili řešení jazykové otázky. V dubnu 1897 se pokusila vídeňská vláda Kazimíra Badeniho svým jazykovým nařízením nastolit jazykovou rovnoprávnost češtiny a němčiny ve vnějším a vnitřním úřadování. Toto opatření však vyvolalo silný odpor Němců (v českých zemích tehdy žily dvě třetiny Čechů a jedna třetina Němců, přitom však měli v některých oblastech Němci většinu), kteří svými prohlášeními, parlamentní obstrukcí a pouličními demonstracemi přivedli pád Badeniho a později v roce 1899 i Thunovy vlády a vynutili si odvolání jazykových nařízení. Následovala vlna českých protestních akcí v českých a moravských městech a radikalizace českých postojů. Jak velmi přesvědčivě ukázal Jiří Kovtun,¹⁰ přispěla tato atmosféra, která znamenala konec nadějí na konstituční přeměnu Předlitavska ve federaci autonomních národních států (platí to bez ohledu na způsob, jakým na začátku 20. století došlo k jazykové dohodě na Moravě), i k podobě, jakou u nás proběhla hilsneriáda, kampaň, která se koncem 19. a na počátku 20. století rozpoutala kolem údajné rituální vraždy Anežky Hrušové v Polné na Jihlavsku, ze které byl obviněn Žid Leopold Hilsner. „Protože antisemitismus, předkládaný radikály jako integrální součást protiněmeckého postoje, byl v některých vrstvách populární, považovaly ho i některé skupiny v mladočeské straně za užitečnou zbraň. Kdyby byly česko-německé rozpory a konflikty v letech před koncem století v českých zemích méně vyhraněné, byl by k menšímu užítku a snad by zahálel i instrument antisemitismu. Ale česko-německý politický boj nebyl v Rakousku nikdy tak vypjatý a vyhraněný na ostří nože jako v této době. Antisemitismus přišel do módy.“¹¹ Je zřejmé,

⁹ Viz Z. Šolle: *Století české politiky*. Praha 1998, s. 149–172.

¹⁰ J. Kovtun: *Tajuplná vražda*. Praha 1994.

¹¹ J. Kovtun: *C. d.*, s. 130.

že to nebyl jediný důvod vzepětí vlny antisemitismu, výrazně se na něm podílela i část představitelů katolické církve. Poté, když byl v září 1899 odsouzen Leopold Hilsner k trestu smrti, vystoupil proti antisemitskému fanatismu T. G. Masaryk a vydal nejprve v roce 1899 brožuru Nutnost revidovatí proces polenský a poté v roce 1900 další publikaci Význam procesu polenského pro pověru rituelní. Masaryk sám tehdejší události shrnul s odstupem let v Hovorech s TGM: „Zlá kampaň byla ta 'hilsneriáda', když jsem se musel rvát s pověrou o rituální vraždě. Já jsem se zprvu o ten Hilsnerův proces nezajímal, ale přijel za mnou můj bývalý žák z Vídně, spisovatel Sigismund Münz, Moravan, a ten mě přiměl k tomu, že jsem vystoupil. O rituální pověře jsem znal knihy berlínského teologa Starcka, který vypsál vznik a historii této pověry. Řekl jsem panu Münzovi svůj názor a on to oznámil veřejnosti v Neue Freie Presse. Tím jsem se dostal do té mely. Vídeňští antisemité poštváli český nacionální a klerikální tisk, začali tlouci do mne — nu, musel jsem se bránit; když už jsem řekl A, řekl jsem i B a C. Musel jsem k tomu študovat kriminalistiku a fyziologii; o tom všem jsem tenkrát dal veřejnosti podrobnější zprávu. Zajel jsem i do Polné, abych prohlédl místo zločinu a jeho okolí. Pak řekli, že jsem za to placen od Židů. Na mé univerzitní přednášky přišli studenti — nestudenti a ukřičeli mě. Napsal jsem v tom křiku na tabuli křídou protest proti hloupým pomluvám a vyzval posluchače, aby mně podali důkazy a důvody své demonstrace; přihlásil se ten den odpoledne jen jeden, takový útlý a slušný mladíček — byl to pozdější básník Otakar Theer. Aby demonstranti nemyslíli, že mám před nimi strach, obešel jsem celou posluchárnu a vyzýval k argumentaci — nikdo se k tomu neodvážil. Prosím vás, tehdy ani univerzita se nehnala do toho udělat pořádek; jen zastavila na čtrnáct dní mé přednášky. Večer přišli demonstranti k mému bytu; já jsem ležel zachlazen, a tu má žena sešla k demonstrantům na ulici a řekla jim, že ležím, ale chtějí-li se mnou mluvit, ať pošlou ke mně deputaci. Nepřišli. Tu kampaň jsem dost ucítil, ne tak kvůli sobě, ale bylo mně stydno za tu úroveň. Za války jsem pochopil,

k čemu to také bylo dobré; světový tisk je zčásti řízen nebo financován od Židů; znali mne z Hilsnerovy aféry a teď se odvděčili tím, že psali o naší věci sympaticky nebo aspoň slušně. Politicky nám to hodně pomohlo.“¹²

¹² K. Čapek: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha 1969, s. 101–102.